

С.А. Жаўняровіч

МЕСЦА І РОЛЯ ЗАКАНАДАЎЧАГА ПРАЦЭСУ Ў СУЧАСНЫХ ПРАВАВЫХ СІСТЭМАХ

Заканадаўчы працэс з'яўляецца састаўной часткай праватворчасці — працэсу фарміравання права. Цяжкасці з вызначэннем існасці праватворчасці адбіліся і на спробах у юрыдычнай навуцы даць дакладнае значэнне заканадаўчаму працэсу. Як і ўсе тэарэтычныя палажэнні навукі, заканадаўчы працэс па-рознаму асэнсоўваецца і акрэсліецца правазнаўцамі. Няма адзінага падыхода і да асобных элементаў вывучаемай з'явы. Але ж, наколькі б ні было не ідэнтычным ці, нават, розным разуменне заканадаўчага працэсу, у тэорыі права існуе шэраг агульных рыс, прыкмет, у адносінах да якіх у прававедаў няма двухбаковага падыхода. У гэтым сэнсе цікавым падаецца пытанне аб месцы і адыгрываемай ролі заканадаўчага працэсу ў розных прававых сістэмах. З-за адсутнасці ў юрыдычнай навуцы універсальнага падыхода да праблемы ўзнiкнення права (прычын, этапаў) немагчыма бяспрэчна вызначыць суадносіны паміж часам нараджэння ўласна права і заканадаўчага працэсу, як яго іманентнай часткі. Але не падлягае сумненню тое, што ўжо пад час існавання самых старажытных прававых сістэм, вядомых нам сёння, заканадаўчы працэс адыгрываў адметную ролю ў стварэнні, жыцці і функцыянаванні права. Роля гэтая ў кожным канкрэтным выпадку была дэтэрмінавана існуючай ў грамадстве прававой сістэмай.

На сённяшні дзень, пры ўсёй рознабаковасці і разгалінаванасці права, як сацыяльнай з'явы, сусветная юрыдычная навука мае шмат адзіных і недыскусуемых падыходаў да асобных прававых праблем. Але гэтыя агульначалавечыя ўніверсаліі не ствараюць перашкод для існавання розных поглядаў на ролю і месца заканадаўчага працэсу нават у межах адной прававой сям'і. Таму застаецца актуальным пытанне аб палажэнні заканадаўчага працэсу і цікавасць да яго не памяншаецца, нават пад час назіраемага ў сённяшні час інтэграцыйнага працэсу паміж цывілізаванымі краінамі свету.

У дадзенай працы не будзем кранацца пытанняў, што тычацца прававых сістэм папярэдніх вякоў, абмяжуемца сённяшнім днём (хаця, зразумела, не адкідваючы ў бок магчымых паралелі і параўнанні). Па-першае, нам трэба вызначыць, якія і колькі прававых сістэм мы закранем ў гэтым артыкуле, імкнучыся ахапіць як мага больш значныя і распаўсюджаныя з іх. Падаецца разумным, у гэтым плане трымацца найбольш папулярнай класіфікацыі прававых сем'яў, дадзенай вядомым французкім вучоным Рэнэ Давідам¹. Згодна з яго тэорыяй, на падставе двух крытэрыяў: ідэялогіі і юрыдычнай тэхнікі, у свеце

прававых сістэм вызначаецца панаванне трыхатамічнага дзялення. Сярод азначаных трох сістэм: рамана-германская, англа-саксонская, сацыялістычная. Астатні свет належыць да рэлігійных і традыцыйных прававых сістэм. Відавочна, што на сённяшні дзень такое дзяленне з'яўляецца не вельмі ўдалым, з пункту гледжання знікнення з сусветнай арэны лагера сацыялістычных краін. З другога боку, усе астатнее існуе ў тых жа межах і пры тым суаднясенні, што былі вызначаны Р.Давідам. Такім чынам, мы звернемся да трох найбольш важных і паказальных, у сэнсе месца ў іх заканадаўчага працэсу, прававых сістэм; гэта вывядзеныя на першыя месцы французкім вучоным *рамана-германская* і *англа-саксонская*, а таксама вельмі неаднародная, але маючая шмат агульных рыс паміж складаючымі элементамі, *рэлігійна-традыцыйная* прававая сістэма. У адносінах да апошняй, трэба адзначыць, што хаця ў Р.Давіда яна і не патрапіла ў галоўную класіфікацыю, але ў апошнія гады мае ўсе большы "арэал" распаўсюджання і значэнне яе безумоўна ўзрастае.

1. *Рамана-германская* прававая сістэма альбо сям'я кантынентальнага права мае доўгую юрыдычную гісторыю. Гэта сістэма склалася дзякуючы намаганням вучоных еўрапейскіх універсітэтаў, якія распрацавалі на падставе кадэфікацыі Юстыніана агульную для ўсёй кантынентальнай Еўропы юрыдычную навуку, якая была прыстасавана да патрэб сучаснага свету. У краінах гэтай прававой сістэмы юрыдычная навука бачыць асноўную сваю задачу ў тым, каб вызначыць, якімі павінны быць нормы і прынцыпы права; праваабразаванне ідзе шляхам развіцця, пры якім аб'ектыўныя патрабаванні сацыяльнага жыцця знаходзяць свае адлюстраванне ў праве да ўзнікнення праваадносін або праў суб'ектаў фактычна склаўшыхся адносін. Такім чынам права не толькі ідзе ўздагон за сацыяльна-грамадскім жыццём, але выконвае ролю прадвесніка, спавяшчальніка нараджаючыхся стасункаў. Гэта ўскладае дадатковую адказнасць на праватворцу, бо памылкі ў нарматыўным забеспячэнні яшчэ не існуючых грамадскіх адносін недапушчальныя. Такой роляй права вызначаецца тое месца, якое займае ў практычнай юрыспрудэнцыі заканадаўчы працэс.

Выключная роля норм заканадаўчага працэсу пры стварэнні новага заканадаўства, абумоўлівае яго ўплыў на ўсю прававую сістэму. У краінах рамана-германскай прававой сям'і закон выконвае ролю галоўнага рэгулятара грамадскіх адносін. Праваабразаванне заканчваецца ў ходзе заканадаўчай практыкі статутным правам, законам². Закон, такім чынам, з'яўляецца правам, а права ў сядомасці большай часткі грамадства атаясамліваецца з законам. У такім грамадстве ен уяўляе сабой агульназначымую форму афіцыйнага прызнання дадзеных адносін прававымі, якія знаходзяцца пад абаронай дзяржаўнай улады. Пры такім раскладзе закон выконвае ролю стрыжнявога элемента прававой сістэмы; з'яўляючыся з аднаго боку вонкавай абалонкай права, ен у той жа самы

момант фарміруе права, стварае знешнія умовы для яго з'яўлення і існавання. У вышэйзгаданай прававой сям'і закон, санкцыянаваны дзяржавай, з'яўляецца найбольш дасканалай формай, якая надае праву фармальную вызначанасць, нарматыўнасць, інстытуцыяльнасць і агульнаабавязковасць. З-за выключнай ролі закона ў прававой сістэме рэгламентацыі заканадаўчага працэсу надаецца вялікая ўвага з боку дзяржавы шляхам яго легітымізацыі. З часоў з'яўлення першых пісаных Канстытуцый асобныя часткі заканадаўчага працэсу (у той ці іншай ступені), маюць свае адлюстраванне ў важнейшых заканадаўчых актах, ў першую чаргу, краін рамана-германскага права. Перш за ўсё ў Канстытуцыях вызначаецца кампетэнцыя вышэйшых заканадаўчых органаў, парадак прыняцця імі нарматыўных актаў, вырашаюцца некаторыя іншыя механізмы заканадаўчага працэсу. Акрамя таго існуе спецыяльная прававая база, якая рэгулюе працэс стварэння законаў больш дэталева.

Будзе залішнім казаць аб тым, што ўпарадкаванасць, дасканаласць і бяспрэчная лігітымнасць заканадаўчага працэсу надаюць яму вырашальную ролю пры фармаванні новага заканадаўства ў краінах з панаваннем рамана-германскай прававой сістэмы. Змяненне нормаў самога працэсу цягне за сабой рэфармаванне або кансерваванне ўсёй сістэмы права. Змена працэдуры стварэння права дазваляе паўплываць на сам аб'ект (гэта значыць права), прычым моц гэтага ўплыву цалкам залежыць ад якасці і значнасці змяненняў суб'екта (заканадаўчага працэсу). Тыповай ілюстрацыяй да вышэй пададзенай думкі можа быць добра вядомы гістарычны факт з жыцця старажытнаспартанскай дзяржавы.

Імкнучыся ўзмацніць дзяржаву і пазбегнуць вынішчэння яе больш моцнымі знешнімі ворагамі, легендарны спартанскі заканадаўца Лікур у шэрагу іншых рэформ правёў змяненне працэдур заканадаўчага працэсу ў сваёй дзяржаве, а менавіта: ён забараніў Народнаму Сходу быць ініцыятарам якіх кольвек прапаноў (у тым ліку заканадаўчых), пазаставіўшы за ім толькі права прымаць альбо адваргаць прапановы іншых дзяржаўных устаноў. На сучаснай юрыдычнай мове гэта гучала б так: пазбаўленне вышэйшага заканадаўчага органа краіны права заканадаўчай ініцыятывы, а таксама пазбаўленне такога права яго асобных членаў. Рэформа Лікурга рэвалюцыйным чынам паўплывала на далейшае жыццё Лакедэмоніі (Спарты). Палову тысячагоддзя Спарта была непераможнай. Гэтым яна павінна быць удзячна і таму, што не маглі набыць моц закона (а гэта значыць, быць вырашальнымі для лесу краіны) часам зусім недарэчным прапановы неадукаваных удзельнікаў Народнаму Сходу. І для нас галоўнае не тое, што ўжо ў тых часы мудры Лікур бачыў вялікую небяспеку ў непрадказальнасці натоўпа, які рэдка слухае "голас розума", а тое, што такі гістарычны прыклад яскрава сведчыць аб ролі заканадаўчага працэсу ў тых пра-

вавых сістэмах, дзе закон адыгрывае найважнейшую ролю ў сістэме права. Зразумела, што немагчыма ставіць знак роўнасці паміж старажытнай Спартай і сучаснымі краінамі з дамінаваннем рамана-германскага тыпу ўяўлення аб праве, але ў іх шмат падабенства і галоўнае з іх, гэта месца і функцыі закона (што ў сваю чаргу цягне за сабой падобнасць ролі заканадаўчага працэсу ў сістэме).

Такім чынам, гісторыя вучыць таму, што заканадаўчы працэс у сістэмах з панаваннем закона, як галоўнага носьбіту нормаў права, мае выключнае становішча. Больш таго, ён не з'яўляецца пасіўным элементам сістэмы, калі аберацый ягонаў унутранай прыроды ні якім чынам не ўплываюць на ўсю сістэму. У дадзеных прававых сістэмах заканадаўчы працэс займае такое месца, якое дазваляе яму рознабакова ўздзейнічаць на права, змяняць яго як па форме, так і па сутнасці.

Гэта выснова мае вялікае практычнае значэнне. Разуменне яе дазваляе праводзіць рэфармаванне права (альбо наадварот — наданне яму статычнасці) шляхам змянення працэдуры стварэння закона. Пры такой узаемазвязі аб'екта і суб'екта, якая назіраецца ў рамана-германскай прававой сістэме, нельга пераацаніць важнасць заканадаўчага працэсу, як суб'екта ўздзеяння на права. Заканадаўчы працэс выступае ключавым звяном ў сістэме права, ён з пасіўнага інструмента ў справе будаўніцтва права пераўтвараецца ў актыўны элемент не толькі самога права, але і набывае функцыі рухаючага кола ў механізме з'яўлення, нараджэння і станаўлення права. І калі мы кажам, што нараджэнне новага закона звычайна мае сувязь з патрабаваннямі грамадства, неабходнасцю заканадаўчага ўрэгулявання тых або іншых узнікшых у грамадстве пытанняў, то павінны рабіць абавязковую спасылку і на адметнасць і асаблівасці заканадаўчага працэсу.

Такім чынам, вызначаючы выключна важнае месца заканадаўчага працэсу ў сістэме рамана-германскага права, робячы спасылку на тое вялікае значэнне, якое ён мае ў ёй, мы можам зазначыць, што *заканадаўчы працэс у краінах рамана-германскай прававой сістэмы грае ярка вызначаную актыўную ролю*.

2. *Англа-саксонская* прававая сям'я з'яўляецца другой з буйнейшых сусветных прававых сістэм. Гэта сям'я, яе яшчэ клічуць сям'ёй "агульнага права", вырасла на глебе, закладзенай англійскімі каралеўскімі судамі, пачынаючы з XIII ст. Пад час дзейнасці судоў склалася пэўная сума рашэнняў, якія ў далейшым сталі нормай для рэгулявання тых або іншых зносін. Склалася правіла прэцэдэнта, сутнасць якога ў тым, што: калі-небудзь сфармуляванае судовое рашэнне становілася абавязковым для ўсіх астатніх суддзяў. Таму лічыцца, што англійскае "агульнае права" ўтварае класічную сістэму прэцэдэнтнага права, альбо права, ствараемага судамі. У той жа час у краінах англа-саксонскай права-

вой сям’і (ЗША, Аўстралія, Канада, Вялікабрытанія) існуе заканадаўства, якое створана дзяржавай у формах агульных для ўсіх прававых сістэм: Канстытуцыі, законы, падзаконныя акты. Такім чынам назіраецца дуалізм сярод важнейшых крыніц права і прыарытэт сярод іх вызначаецца ў кожнай з краін паасобку. Найбольш цікавым, у гэтым сэнсе, падаецца англійская правапрымяняльная практыка, як найбольш спецыфічная і непаўторная. Праблема суадносін паміж законам і судовым прэцэдэнтам носіць складаны характар. У Англіі дзейнічае прынцып, згодна з якім закон можа адмяніць прэцэдэнт, а пры процілегласці закона і судавага рашэння перавага аддаецца закону. Аднак на практыцы вырашэнне гэтай калізій значна складаней. Гэта абумоўлена тым, што орган, які прымяняе права, звязаны не толькі тэкстам закона, але і яго талкаваннем, дадзеным у судовым рашэнні. Такое талкаванне носіць назву “прэцэдэнтам талкавання”. Вось чаму ў адносінах да Вялікабрытаніі нельга казаць, што парламенцкае заканадаўства стаіць вышэй за прэцэдэнт. Ствараецца сітуацыя, пры якой суд краіны мае шырокія паўнамоцтвы ў адносінах да статутнага права. Закон, як сведчаць даследванні, грае ў англійскім праве другарадную ролю, абмяжоўваючыся толькі ўнясеннем карэктываў альбо дапаўненняў у прэцэдэнтнае права³.

У Злучаных Штатах, напрыклад, прэцэдэнтнае права мае свае непаўторныя асаблівасці, якія караняцца ў федэратыўнай пабудове дзяржавы. Але і там, пры наяўнасці шматлікіх прававых актаў вышэйшай юрыдычнай сілы, кодэксаў і Канстытуцыі, прэцэдэнт адыгрывае сваю своеасаблівую ролю. Найбольш вялікае значэнне ен мае ў функцыянаванні механізма дзяржаўнай улады.

Другаснае становішча закона ў краінах з англа-саксонскай сістэмай права вызначае і тое месца, якое займае ў сістэме права заканадаўчы працэс. З’яўляючыся, з аднаго боку, неадменнай часткай права, заканадаўчы працэс у той жа час не выконвае тых задач, якімі ен абцяжараны ў сістэме кантынентальнага права: не з’яўляецца прадвеснікам грамадскіх адносін, маючых быць ўрэгуляванымі з дапамогай права. У краінах з дамінаваннем прэцэдэнтнага права замацаванне нормаў паводзін адбываецца шляхам вынясення судавага рашэння, адсутнічае неабходнасць “забягаць наперад” і ствараць нормы, для якіх яшчэ не існуе аб’ектыўных падстаў. З-за сваёй гнуккасці прэцэдэнтнае права ў стане тэрмінова рэагаваць на змены ў грамадскім жыцці, карэктаваць нарматыў паводзін у дачыненні да канкрэтнай сітуацыі. Становішча складаецца такім чынам, што заканадаўцу не трэба спяшацца і імкнуцца ствараць нормы права для заўтрашняга дня. У выпадку неабходнасці (калі існуе прабел у праве), цяжар адказнасці за ўрэгуляванне сацыяльнай напружанасці бярэ на свае плечы суд. Краіны рамана-германскай сістэмы права пазбаўлены такой дапамогі з боку

судовай галіны ўлады, гэта і абумоўлівае задачы, якія стаяць перад іх заканаборцамі (аб чым мы казалі вышэй).

Заканадаўчы працэс, такім чынам, у краінах з “агульным правам” адыгрывае значна меншую ролю ў праве ў параўнанні з рамана-германскай прававой сістэмай. Недахопы, недасканаласці і нават хібы працэсу могуць быць кампенсаваны суддзямі пад час стварэння прэцэдэнтаў. Заканадаўчы працэс не ў адзіноце нясе на сабе цяжасці, звязаныя з нарматыўным рэгуляваннем грамадскіх адносін. Роўны з ім у гэтай справе працэс судовы. Хаця, як сведчыць практыка, з цягам часу ў краінах з англа-саксонскай сістэмай права роля закона ўзрастае. Разам з гэтым павялічваецца вага заканадаўчага працэсу ў іерархіі прававых інстытутаў. У апошнія дзесяцігоддзі заканадаўчаму працэсу надаецца пільная ўвага ў юрыдычнай літаратуры (асабліва ЗША), ствараецца шмат навуковых прац прысвечаных розным бакам заканаборчасці. Напрыклад, для навукоўцаў ЗША найбольш важнымі праблемамі ў гэтым накірунку даследванняў сталі пытанні суадносін паміж палітыкай і заканадаўчым працэсам, моц і межы ўздзеяння палітыкі на працэс, месца прэзідэнта ў заканадаўчай дзейнасці, выкананне прынцыпа аб’ектыўнасці ў працэсе стварэння законаў. Усе гэта сведчыць аб тым, што заканадаўчы працэс не з’яўляецца непарушальным і недатыкальным утварэннем у сістэме права і яго роля на сённяшні дзень канчаткова не вызначана. Тым не менш, як мы ўжо адзначылі, розніца паміж роляй закона ў рамана-германскай сістэме права і англа-саксонскай даволі істотная. Гэтым жа і абумоўлена вага заканадаўчага працэсу ў той і другой сістэмах. У адрозненне ад кантынентальнага права, заканадаўчы працэс у краінах “агульнага права” не з’яўляецца актыўным у адносінах да стварэння новых сацыяльных стасункаў, ён статычны і роля яго, у гэтым сэнсе, пасіўная. Заканадаўчы працэс толькі замацоўвае існуючыя, ужо склаўшыся адносіны, робіць іх нормаупарадкаванымі. Ён не імкнецца прадугадаць развіцце грамадскіх стасункаў, ён толькі іх фіксуе. Такім чынам, нават кардынальныя змены працэдурі самога заканадаўчага працэсу не змогуць парушыць ці нават істотна паўплываць на ўсю сістэму права, абумовіць яе далейшае развіцце. У той жа час, існаванне самой сістэмы права ўвогуле без працэсу немагчыма, гэта звязана з месцам нарматыўнага рэгулявання ў праве. Судовы прэцэдэнт не запаўняе ўсёй прававой нішы ў грамадстве і месца закона ў ёй строга вызначана, таму заканадаўчы працэс актыўны пры стварэнні аб’ектывіраванага выражэння права (нормаў права).

На падставе вышэйпададзенага мы можам канстатаваць, што *заканадаўчы працэс у краінах англа-саксонскай прававой сістэмы грае пасіўна-актыўную ролю.*

3. *Рэлігійна-традыцыйная* прававая сям’я найбольш неаднародная з усіх узгаданых намі, яна не валодае той ступенню адзінства і дынамізма, якая

ўласціва раней ахарактарызаваным прававым сістэмам. І, здавалася б, увогуле няма патрэбы выдзяляць краіны з дамінаваннем рэлігійных нормаў у якасці права, таму што, з пункту гледжання сучаснай прававой навукі, сістэма права ў іх не развіта і грамадства стала пераходзіць на традыцыйныя рэлігійныя формы рэгулявання застарэлых грамадскіх адносін. Але нельга адкідваць у бок сістэму, якая ў апошнія дзесяцігоддзі ўсе больш галосна заяўляе аб сабе і нават ў Еўропе складаюцца прадумовы для існавання дзяржаў з рэлігійным тыпам прававога рэгулявання. Размова ідзе, у першую чаргу, аб спробах стварыць, так званыя, “ісламскія дзяржавы” у цэлым шэрагу краін Азіі, Афрыкі, цэнтры (Боснія) і ўсходзе (Чачня) Еўропы. Таму падаецца, што ўвага да дадзенай прававой сям’і цалкам апраўдана.

У гэтай працы мы хацелі б звярнуць увагу толькі на тыя краіны, дзе ролю дзяржаўнай выконвае мусульманская рэлігія, бо, як сведчыць практыка, гэтыя краіны ўяўляюць з сябе яскравых прадстаўнікоў разглядаемага тыпа права. На іх прыкладзе мы зможам прасачыць адметныя рысы ўсей групы, вызначыць галоўныя асаблівасці.

Ва ўзгаданых дзяржавах права выступае ў своеасаблівай форме, форме “мусульманскага права”. Яно (права) складаецца з сістэмы нормаў, выкладзеных у рэлігійнай форме і заснаваных на мусульманскай рэлігіі — ісламе. У сваю чаргу іслам кіруецца тым, што існуючае права ўзнікла ад Алаха, які ў вызначаны момант гісторыі даў яго чалавеку праз прарока Мухамеда. Дадзенае Богам права ахоплівае ўсе бакі сацыяльнага жыцця, а не толькі тыя, якія падлягаюць прававому рэгуляванню.

У краінах, якія будуць “ісламскую дзяржаву”, права (у яго еўрапейскім разуменні) не толькі не ўвабрала ў сабе рэлігію, як своеасаблівы сацыяльны рэгулятар, але і наадварот цалкам было пазбаўлена самастойнасці шляхам поўнага падпарадкавання рэлігіі. Права выконвае ролю памагатага пры кананічных нормах, дубліруючы або развіваючы іх. І нават у краінах, якія клічуць сябе “свецкімі”, адбываецца сутыкненне права, вызначанага дзяржавай, і рэлігіі зыходам не на карысць права, бо насельніцтва вызнае мусульманства і яно для яго выступае больш значнай догмай чым нормы, санкцыянаваныя дзяржавай. Імператывы рэлігійных крыніц з’яўляюцца самадастатковымі рэгулятарамі грамадскага жыцця, таму роля закона зведзена да мінімуму.

Зразумела, што становішча закона вызначае і месца заканадаўчага працэсу ў сістэме прававога рэгулявання. Працэс не толькі не аказвае ўплыву на развіццё і станаўленне права, яго залежнае становішча вызначаецца каштоўнасцю (ці яе адсутнасцю) права ў сістэме нарматыўнага рэгулявання. Гэта становішча знаходзіць свае адлюстраванне ў тым, што заканадаўства не лічыцца крыніцай права, а суддзя не павінен прымяняць закон рыгарыстычна⁴.

Яму дадзена шырокая магчымасць вырашыць справу на падставе справядлівасці, якая базуецца на рэлігійнай маралі. Заканадаўчы працэс пасіўны як у адносінах да стварэння перспектывага права, так і да бачнага ўплыву на фарміраванне бягучага заканадаўства. Аб'ектывіраванае права выкладзена ў кананічных крыніцах. Вось чаму нават кардынальныя змены ў працэсе заканатворчасці практычна не адаб'юцца на сацыяльным жыцці грамадства, не зменяць агульны малюнак прававога рэгулявання.

Заканадаўчы працэс у краінах рэлігійна-традыцыйнай прававой сістэмы адыгрывае пасіўную ролю.

У заканчэнні нашага абзору, мы можам выкласці асноўныя тэндэнцыі, якія характарызуюць заканадаўчы працэс па яго месцы ў сучасных прававых сістэмах. Роля заканатворчасці ў сістэме права знаходзіцца ў прамой залежнасці ад таго месца, якое займае закон, як санкцыянаваная дзяржавай норма грамадскіх паводзін, у сістэме сацыяльнага нарматыўнага рэгулявання. Вяршыніста закона цягне за сабой дамінуючае становішча заканадаўчага працэсу ў іерархіі прававых інстытутаў; звязненне закона да становішча рэгулятара, залежнага ад іншых крыніц права, прыніжае ролю заканадаўчага працэсу да звычайнай, не вызначальнай юрыдычнай працэдуры.

---

¹ Давид Рене. Основные правовые системы современности. М., 1988.

² Явич Л.С. Сущность права. Ленинград., 1985. С.115.

³ Давид Рене. Указ. сач. С.306.

⁴ Общая теория права и государства/ Под. ред. В.В. Лазарева. М., 1996. С.271.